

Bədii tərcümədə vasitəçi dil məsələsi

Lyudmila Səmədova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: lyudmila.samedova75@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə hələ Orta əsrlər ədəbiyyatından məlum olan vasitəçi dil və vasitəçi ədəbiyyat haqqında ətraflı məlumat verilir. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, vasitəçi dilin və ədəbiyyatın mövcudluğu obyektiv tarixi səbəblərlə bağlı olmuşdur. XIX əsrin ikinci rübündən başlayaraq, müəlliflik faktoru bütün spesifik (milli, fərdi) xüsusiyyətləri ilə bədii tərcümənin mühüm kateqoriyalarından birinə çevrilirdi. Ona görə də həmin dövrdən etibarən Azərbaycan milli tərcüməçilik tarixində vasitəçi ədəbiyyat amilini vasitəçi dil faktoru əvəz etməyə başladı ki, bu da əsasən Qərb və SSRİ xalqlarından edilən tərcümələrə aiddir.

Məlumdur ki, mütərcim bəzi hallarda vasitəçi dilə orijinalın ümumiyyətlə, yoxluğu səbəbindən müraciət etməli olur. Bu baxımdan Bibliyanın, yaxud qədim mifoloji mətnlərin orijinalının yoxluğu faktıdır. Bu halda tərcüməçi müxtəlif qədim tərcümə variantlarını müqayisəli təhlil edərkən, təbii ki, özünün yaradıcılıq intuisiyasına da arxalanır. Bədii tərcümənin uğurlu nəticəsinə zəmin yaradacaq əsas amillərdən biri də tərcümə əsərinin mövzusunun mütərcimə nə dərəcədə yaxın, hətta doğma olmasıdır. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, vasitəçi dil müəyyən dövr üçün labüd faktıdır.

Məqalədə qeyd olunur ki, tərcümədən tərcümə zamanı əvvəlki tərcüməçilərin buraxdığı xətalara təkrarlanması və hətta onların sayının artması da qaçılmaz olur. Deməli, tərcüməçilərin qarşısında duran əsas məsələ dili yaxşı bilməkdir. Geniş ekstra-lingvistik aspektlərin dərinə təhlili onlardan daima çalışmaq tələb edir.

Açar sözlər: bədii tərcümə, vasitəçi dil, orijinalın dili, mütərcim, estetik baxışlar

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.07.2025; qəbul edilib – 15.07.2025

The issue of intermediary language in literary translation

Lyudmila Samedova

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: lyudmila.samedova75@mail.ru

Abstract. In the article is given information on the intermediary language and intermediary literature known from medieval literature. According to researchers, the existence of the intermediary language and literature was connected with objective historical reasons. Since the second quarter of the 19th century, the factor of authorship, with all its unique (national, individual) characteristics, has become one of the important categories of literary translation. Therefore, from that time, in the history of national translation of Azerbaijan the factor of intermediary language

started to substitute the factor of intermediary literature; and this especially applies to translations from Western and Soviet peoples.

It is known that the translator in some cases applies to an intermediary language due to the unavailability of the original text. In this regard the absence of original of Bible or ancient mythological texts is a fact. In this case, the translator also relies on her own creative intuition when comparing and analyzing various ancient translation options. One of the most important factors that will form the basis of a successful literary translation is how close and familiar the subject of the translated work is to the translator. It should also be particularly noted that the intermediary language is an unavoidable fact for a certain period of time.

In the article it is noted that when translating from another translation, it is inevitable that the mistakes made by previous translators will be repeated, and even their number will increase. The main goal of translators is to know the language well and in-depth analysis of a wide range of extra-linguistic aspects requires constant work from them.

Keywords: literary translation, intermediary language, language of original, translator, aesthetic views

Article history: received – 03.07.2025; accepted – 15.07.2025

Giriş / Introduction

Vasitəçi dil və vasitəçi ədəbiyyat amili hələ erkən Orta əsrlər ədəbiyyatından məlumdur. Bir tərəfdən buddizm ədəbiyyatının iki dili – sanskrit və palı vasitəsi ilə Hind-Çin, Hind-Yaponiya, digər tərəfdən sanskrit-ortafars (pəhləvi) dilləri vasitəsilə İran-ərəb və bütün Yaxın Şərqi gedən yol sonradan Avropaya da aparmışdır.

Tədqiqatçıların qənaətinə görə, vasitəçi dilin və ədəbiyyatın mövcudluğu obyektiv tarixi səbəblərlə bağlı olmuşdur. N.Konrad qeyd edir ki, “bela ədəbiyyat bir çox xalqlarda fərdi müəlliflik və dəqiq filoloji tərcüməçilik haqqında konkret təsəvvür yoxluğuna, habelə özünün, yaxud başqasının əsrlərini ümumi yazılı axından seçməyə əsaslanan təzahürlərlə bağlı olmuşdur” [2, s.348].

XIX əsrin ikinci rübündən etibarən bu sahədə vəziyyət dəyişməyə başlayır və müəlliflik faktoru bütün spesifik (milli, fərdi) xüsusiyyətləri ilə bədii tərcümənin mühüm kateqoriyalarından birinə çevrilir. Bir çox xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan milli tərcüməçilik tarixində də vasitəçi ədəbiyyat amilini vasitəçi dil faktoru əvəz etməyə başlamışdır.

Bu, əsasən Qərb və SSRİ xalqları ədəbiyyatından edilən tərcümələrə aiddir. Bunun da obyektiv və subyektiv səbəblərindən birincisi orijinalın dili üzrə mütəxəssis qıtlığı, ikincisi isə dövlət siyasətinə (SSRİ-də) çevrilmiş bədii tərcümənin artan sürəti ilə ayaqlaşmaq cəhdidir. Əslində bu səbəblər bir-biri ilə sıx bağlıdır. İmperiyanın digər xalqları ilə müqayisədə rusların da bu sahədə kifayət qədər təcrübəsi vardı. Rus dilində mövcud olan tərcümə mətnlərindən istifadə etməyə artıq çoxlarının imkanı vardı. Bu imkandan milli ziyalılarımız yetərinə yararlanmağa çalışdılar. Bu, bir zərurət idi; müəyyən dövr üçün bu cür tərcümələr çox vacib idi. Məhz bu tərcümələrin vasitəsi ilə geniş azərbaycandilli auditoriya Dante, Bokkaço, Servantes, Şekspir, Höte, Şiller, Hüqo, Bayron və digər dahilərin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə edə bilmişdir. Əlbəttə, bu əsərləri orijinaldan oxuyub, onlar haqqında elmi yazılarla çıxış edən ziyalılarımız da yox deyildi. Ə.Hüseynzadənin, Ə.Ağaoğlunun, C.Hacıbəylinin, Ə.Cəfəroğlunun, Y.Çəmənşəminlinin və onlarla digərlərinin intellektual imkanlardan milli filologiyamız az yararlanmamışdır.

Əsas hissə / Main part

Bədii tərcümədə vasitəçi dilin əhəmiyyətli və naqis tərəfləri barədə tez-tez danışmalı olsaq, ən başlıcası budur ki, tərcümədən edilmiş təkrar tərcümədə orijinalın dilini bilməyən mütərcim özündən əvvəlki tərcüməçinin səhvlərini nəinki təkrar edir, hətta onların sayını bir qədər də artırır. Məsələn, XIX əsrin sonundan etibarən Şekspirin əsərlərinə N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı, T.Əyyubov, S.Mustafa və digər mütərcimlər müraciət etmiş, milli mədəniyyətimizə, o cümlədən teatrımıza gətirdikləri yeni nəfəslə böyük fədakarlıq göstərmişdilər. Ancaq heç kim üçün sirr deyil ki, Avropa renessans mədəniyyətinə, antik mifologiyaya, Bibliyaya, habelə dövrün milli-mədəni xarakterinə bələd olmadan kamil tərcümə etmək mümkünsüzdür. Bunu böyük ingilis dramaturqunun “Hamlet” faciəsinin müxtəlif tərcümə variantının təhlilində də müşahidə etmək olar.

“Hamlet” faciəsi Azərbaycan dilinə 1906-cı ildə Ə.Haqqverdiyev tərəfindən tərcümə edilmişdir. Azərbaycanlı mütərcim N.Polevoyun tərcüməsinə müraciət etmiş və onun buraxdığı səhvləri də təkrarlamışdır. Rus mütərcimin buraxdığı epizodlar və yersiz əlavələr barədə V.Q.Belinski yazmışdır. Başqa sözlə desək, Polevoyda olduğu kimi, Haqqverdiyevdə də bu faciə melodramatik əsər kimi səslənir. Məsələn, Hamletin atasının sağlığında əmisini saymayanlar indi ona itaət və yaltaqlıq edirdilər. Bu barədə A.Təhmasibin müşahidələri də maraqlıdır:

“Hamlet ... Səbəb nədir ki, böyük vücudlar, dünyadan gedəndən sonra, kiçiklər böyük olurlar? Həqiqət bu məsələnin kəşfinə çalışmalıdır”.

Faciənin özündə isə bu yoxdur. Görünür, Haqqverdiyev Polevoyun «Тут надобно бы философии постараться открыть: от чего маленькие человечки становятся великими, когда великие переводятся?» əlavəsini orijinal sayaraq tərcümə etmişdir.

Başqa bir misal: “Aktyorlarla görüşəndən sonra, Şekspirin Hamleti özünü “a rogu and peasant slave” “dull and muddy rascal!”, yəni “yaramaz və alcaq qul”, “küt və alcaq adam” adlandırır. Polevoy isə bu sözlərə özünün Hamlet konsepsiyasına uyğun olaraq zəiflik, qorxaqlıq, heçlik mənası vermiş və orijinalda olmayan «О Гамлет, Гамлет! Позор и стыдь тебе!» sözlərini əlavə etmişdir. Haqqverdiyev də bu əlavəni olduğu şəkildə qəbul etmişdir: “Hamlet, Hamlet, eyib olsun, ar olsun sənə!”.

Bəzi yerlərdə Hamletin replikalarının mənası dəyişdirilmişdir. Rozenkrans və Hildensternlə söhbətində Hamlet belə deyir:

“Ham. Man delights not me, no, nor women neither” (Yəni “İnsan məni sevindirmir, məni heyrətə salmır”).

Haqqverdiyev bu hissəni tamam dəyişdirmişdir: “Mən bəni-insanı xoşlamıram, ələlxüsus, övrət tayfasını”. Atası üçün “O, adamlar içində bir adam idi”, – deyən Hamlet necə ola bilərdi ki, “bəni-insanı” xoşlamasın. Təbii ki, bu qondarma ovqat pyesin təbii xüsusiyyətinə heç cür sığa bilməz. Qeyd edək ki, C.Cabbarlının nəslə edilmiş tərcümələrində də ixtisarlara az deyil. O, əsəri səhnə repertuarına hazırlayaraq Polevoydan çox ixtisarlara yol vermişdi. Polevoyun tərcüməsini isə Belinski “romantik melodrama” adlandırmışdır. T.Əyyubovun poetik baxımdan maraqlı görünən tərcüməsində də dəyişkənliklər az deyil. Bütün tərcümələrdə təkrar olunan səhvlər Bibliya və mifologiya ilə bağlı ifadələrin mənasının verilməsindədir. Məsələn, Poloni Hamletdən soruşanda: “Prins məni tanıyırsız?” – “Siz balıqçısız”, – deyir, əslində isə Şekspir bunu nə “balıqçı”, nə də “balıqsatan” mənasında işlətməmişdir. Müəllif onu “aradüzəldən”, “sutenyor” mənasında vermişdir.

Müəllif konsepsiyasına xələl gətirən epizodlardan biri də Hamletin aktyor truppasını qarşılama səhnəsi ilə bağlıdır. Ə.Haqqverdiyevin və C.Cabbarlının tərcümələrində belə təsəvvür yaranır ki, guya Hamletin yaxşı davranışı öyrənməyə ehtiyacı var. Digər tərəfdən qərribə mənə ortaya çıxır: şahzadənin özündən aşağı təbəqəyə mənsub olan şəxsləri rəsmi qəbul etməyə nə ehtiyacı (lüzumu) var?

“Hamlet: Əllərinizi veriniz. Tez-tez nəvaziş salamdan başlayır. Mən aktyorları qəbul etməyi sizin üzərinizdə öyrənmək istəyirəm” (Tərcümə C.Cabbarlıdır).

Oxşar vəziyyəti Ə.Haqverdiyevdə də müşahidə edirik: “Hamlet: Əlinizi bana verin (Hildestern və Rozenkransın əllərini tutur). Tez olun, istəyirəm komediyaçıları qəbul etmək ədəbini sizdən öyrənim”.

Bunların əksi olaraq Sabir Mustafa bu epizodu kifayət qədər dəqiq vermişdir:

“Hamlet: ... Yaxın gəlin, əlinizi verin. Lütfkarlıq və incə nəvaziş mehribanlıq əlamətidir. Bəlkə mən sizi bu tərzdə qarşılıyım ki, sonra deməyəsınız: mən aktyorları sizdən yaxşı qəbul elədim”.

Beləliklə, orijinalın dilini bilmək hələ işin yarısıdır. Bununla yanaşı, geniş fon biliklərinə yiyələnmək, daha dəqiq desək, dərin filoloji biliyə nail olmaq gərəkdir.

Yuxarıda aparılan müşahidələr əyani surətdə göstərir ki, orijinaldan fərqli olaraq vasitəçi dil qaçılmaz təhriflərə, qeyri-dəqiqliyə gətirib çıxarır. Söhbət təkcə ayrı-ayrı leksik vahidlərin, yaxud ifadələrin yanlış tərcüməsindən getmir. Əslində, mətləb daha ciddi mahiyyət kəsb edir.

Şekspirin bu şah əsəri intibah mədəniyyətinin başlıca xüsusiyyətlərini, mövcud tarixi şəraitin özəlliklərini son dərəcə orijinal fəlsəfi səpkidə əks etdirir. Məhz elə buna görə də müvafiq mədəni-tarixi mühitə və orijinalın dilinə kifayət qədər bələd olmadan əsərin yuxarıda sadalanan və sadalanmayan xüsusiyyətlərini ikinci dildə vermək mümkün deyil. Çünki Şekspirin əsərləri onların yarandığı mühit qədər əlvan və mürəkkəbdir.

Digər Avropa, Amerika klassiklərinin, o cümlədən V.Hüqonun, O.Balzakin, A.Hötenin, C.Bayronun, T.Drayzerin və digərlərinin əsərlərinin tərcüməsində bəzi ifadələrin vasitəçi dildən yəndəmsiz kalka edilməsi bir daha göstərir ki, mütərcim orijinalın dilinin spesifik xüsusiyyətini bilmir, milli-mədəni, habelə tarixi realilərlə vəziyyət o qədər də ürəkaçan olmur. Məsələn, T.Drayzerin “Cenni Herhard” romanının tərcüməsinə nəzər yetirsək, mental düşüncə təzi ilə milli dilin ifadəliliyinin, obrazlılığının bir-biri ilə üzvi surətdə təşkil etdiyi bağlılığı mütərcim heç də həmişə görə bilməmişdir. Məlum olduğu kimi, Drayzer öz personajlarının sosial mənsubiyyəti ilə onların xarakteri arasındakı uyğunluğu dialoqlarda çox ustalıqla vermişdir. Məsələn, kübar xanım Lottenin aşağıdakı ifadəsi bu baxımdan maraqlıdır: “Don’t you know we all love to sip our praise, and not to be compelled to swallow it in one great mounth ful?” C.Bağırın tərcüməsində bu metaforik ifadə belə səslənir: “Məgər siz bilmirsiniz ki, qadınlar tərifini birdən udmağı (?) deyil, damcı-damcı içməyi sevirlər”. Göründüyü kimi, tərif bu kontekstdə maye kimi içilir, sözün həqiqi mənasında isə o yalnız eşidilir. Metafora tərcümədə əsasən saxlanılmışdır, lakin üslub xətası göz qabağındadır.

Əvvəla, mayeni içirlər, “udmurlar”, ikincisi tərcüməçi orijinala tanış olsaydı, ingilis dilində “swallow at” – birdən başına çəkmək mənasını verdiyini nəzərə alardı. Rus dilindəki variantda bu amil nəzərə alınmışdır: «Разве вы не знаете, что женщины любят пить хлаву по каплям. А не глатать залпам?»

Məlum olduğu kimi, mütərcim bəzi hallarda vasitəçi dilə orijinalın ümumiyyətlə yoxluğu səbəbindən müraciət etməli olur. Məsələn, Bibliyanın, yaxud qədim mifoloji mətnlərin orijinalının yoxluğu faktıdır. Bu halda mütərcim müxtəlif qədim tərcümə variantlarını müqayisəli təhlil edib optimal variant seçir və təbii ki, özünün yaradıcılıq intuisiyasına arxalanır. Məsələn, bütün dünya oxucularına tanış olan qədim yunan əsəri “Dedal və İkar”ın ən faciəvi məqamı A.Babayev tərəfindən edilmiş tərcümə variantında belə təsvir olunur:

“Dedal İkarın lələklərini dənizin qoynunda gördü və nə baş verdiyini anladı. Öz sənətinə qarşı Dedalda bir nifrət oyandı. Kritdən uçmaqla azad olmaq fikrinə düşdüyü günə elə nifrət elədi ki, gəl görəsən!”

Bu epizodu V.Kunun rus dilinə etdiyi tərcümə variantı ilə müqayisə edək:

«Обернувшись назад, Икар видит гибель своего сына: видел Дедал на морских волнах перья из Крыльев Икара и попял, что случилось. Как возненавидел Дедал свое искусство, как возненавидел тот день, когда задумал спастись с Крита воздушным путем».

Göründüyü kimi, “gəl görəsən” ifadəsi kontekstə heç cür uyğun gəlmir. Məlum olduğu kimi, bu ifadəni adətən, sevincli, möhtəşəm situasiyalar zamanı işlədirlər. Mütərcim A.Babayev heç olmazsa, bu məqamı nəzərə almalı idi.

Qeyd edək ki, vasitəçi dildən edilən tərcümədə mütərcim orijinal dili bilməsə də, orada təsvir olunan hadisələrin, faktların mədəni-tarixi şəraitdən, onları doğuran amillərin köklərindən xəbərdar olmalıdır, əks təqdirdə mətnin ideya-məzmun aspektində təhriflər qaçılmaz olur. Məsələn, xristian təliminə görə, İsus çarmıxa çəkildikdən, hamının önündə həyatını itirib dəfn olunduqdan sonra haqqın dərgahına qalxmışdır. Ulu Yaradan onu öz yanına qaldırmışdı və bütün bunları peyğəmbər əvvəlcədən bilirdi.

İnsanlığın Xilaskarı haqqında bir çox dillərdə müxtəlif dastanlar qoşulmuş, əsərlər yazılmışdır. Nəsimi öz ustadı Nəimiyyə onun insanlara olan sevgisinə görə, “İsa kimi ölümsüzlük almısan”, – demişdir. Ancaq müqəddəs kitablardakı mətləbləri bir sıra hallarda təhrif olunmuş şəkildə tərcümə etmişlər. Məsələn, İoannın Evagelində İsusun ölümqabağı aşağıdakı sözləri var: «В доме Отца Моего обителей много; а если бы не так. Я сказал бы вам: «Я иду приготовить место вам». И когда пойду и приготовлю вам место, приду и возьму вас к себе, чтоб и вы были, где Я» [4]. İndi həmin mətnin Mirzə Xəzər tərəfindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümə variantına müraciət edək: “Atamın evində çox otaqlar (?) vardır; elə olmasaydı, sizə deyərdim, çünki sizə yer hazırlamağa gedirəm. Əgər gedib yer hazırlasam (?) təkrar-təkrar gəlib sizi öz yanıma gətirəcəyəm ki, mən hardayamsa, siz də orada olasınız”.

Göründüyü kimi, stilistik-semantik səhvlər göz qabağındadır. Digər tərəfdən, Onun (İsanın – L.S.) gedişinin məqsədində heç bir şərt qoyulmur, yəni bu gediş qətidir. Azərbaycan dilindəki variantında isə bunun əksini müşahidə (“əgər”) edirik. Bu isə İsusun gələcək missiyası haqqındakı təlimə ziddir. Digər tərəfdən «обитель» sözünün mənasını vermək üçün “otaq” sözünün seçilməsi çox uğursuzdur.

Tərcümədən tərcümə zamanı mütərcim orijinal müəllifinin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini, onun estetik baxışlarını, habelə üzərində çalışdığı əsərin ideya-məzmununu yetərincə öyrəndikdən sonra vasitəçi variantlardan hansının kamil olduğuna qərar verə bilər.

Bədii tərcümənin uğurlu nəticəsinə zəmin yaradacaq digər amil tərcümə əsərinin mövzusunun mütərcimə nə dərəcədə yaxın, hətta doğma olmasıdır. Məsələn, böyük polyak şairi Adam Mitskeviçin əsərlərini Azərbaycan dilinə istedadlı şairimiz Sabir Rüstəmxanlı rus dilinə çevrilmiş (M.Худ. МТ. 1946) variantdan və G.Abdullayevanın polyak dilindən sətri tərcüməsi əsasında etmişdir. Kitabın ön sözündə prof. M.Sadiqov yazırdı: “Mənə belə gəlir ki, yaradıcılığı bu günümüzlə səsleşən, taleyi taleyimizə oxşar olan şair və yazıçıların əsərlərinin dilimizə çevrilib, imkan daxilində nəşr edilməsi bu gün xüsusi bir məna kəsb edir. 1990-cı ilin yanvarında başımıza gətirilən qanlı faciə polyakların da başına gətirilib, Adam Mitskeviçin poeziyası onları sınımağa, əyilməyə qoymamışdı.

Bəlkə elə bu mənəvi qohumluğa, ruh yaxınlığına görədir ki, Adam Mitskeviçin əsərlərini dilimizə Azərbaycanın müstəqillik və azadlıq mübarizəsinin təşkilatçılarından və bayraqdarlarından olan istiqbal şairi Sabir Rüstəmxanlı tərcümə etmişdir” [3, s.10].

Şərq mədəniyyətinə dərin maraq göstərən A.Mitskeviç azərbaycanlı mütərcim şair üçün ikiqat əzizdir desək, yanılmırıq. Polyak şairinin “Avesta”ya müraciət etməsi xüsusilə maraqlıdır. Onun “Əhrimən və Hürmuz” əsərinin tərcüməsi bizim üçün çox əhəmiyyətlidir:

*Ən dibsiz uçurumun gözdəniraq bətnində
Ən tutqun bir ürəyin ən qatı zülmətində*

*Əhriman uyuyurdu cin kimi, şeytan kimi,
Qəzəbli aslan kimi, zəhərli ilan kimi.
Bir dəfə baş qaldırıb yaxınlıqdan oyandı
Özü öz toru ilə hörümçək tək dırmandı,
Titrədi birdən-birə zülmətlərin qırçını,
O qalxdı görmək üçün tanrının taxt-tacını.
Gecə ilə gündüzün sərhəddində axırı.
Dayanıb üz çevirdi aşağıdan yuxarı.
Gördü dayanıb Hürmüz – işıq yayır həyata.
Ulduz içində Günəş, uşaq yanında ata
Necə əzəmətlisə, Hürmüz də, bax belədi!...
Sındı Şərin qanadı, heyrətindən inlədi.*

Romantik şairin qələmi ilə təsvir olunmuş Xeyir və Şərin obrazları bütün əzəməti ilə tərcümə variantında yenidən canlanmışdır. Bu da təbii idi. Əcdadlarımızın uzaq keçmişini daima araşdıran “Ömür kitabı”nın müəllifi üçün həmin qaynaqlara, ecazkar səhifələrə yenidən qayıtmaq estetik tələblərdən irəli gəlirdi. İran, Orta Asiya xalqları kimi, Azərbaycan xalqının da tarixində, məişətində, iqtisadi və ictimai təsisatında, habelə dini etiqlərində, folklorlarında, yazılı ədəbiyyatında rolu olan bu abidə haqqında yazılanlar azərbaycanlı oxucular üçün olduqca dəyərlidir.

Təbiət lövhələrində bir tərəfdən tarixi keçmişin izlərini axtaran, digər tərəfdən isə həyat coşqusunu tərənnüm edən polyak şairinin bu möhtəşəm poeziyası mütərcim S.Rüstəmخانlının yaradıcılıq ruhuna çox yaxındır:

*Ey məscidlər minarəsi, yaylaqların ulu xanı,
Bütün Krım dağlarının başı üstə tənha ada.
Ey Çadırdağ, səyyah kimi dolanaraq bu dünyanı
Yenə gəlib baş əyirəm sənə qadir hüsurunda. [1, s.19]
 (“Krım sonetləri: “Çadırdağ”)*

Yaxud:

*Sübhün şəfqətində açıldı dilin,
Torağay nəğməyə çevrilib yandı.
Talada baharın ilk novruzgülü,
Qızılı pərdəni cırıb boylandı. [1, s.65]
 (“Novruzgülü)*

Mütərcim dilin, daha dəqiq desək, vasitəçi dildəki mətnin çərçivəsində qalsa da, onu kororanə kalka etməməlidir. Hər dilin özünün qanunauyğunluqları var. Məsələn, german dillərindən flektiv rus dilinə edilmiş tərcümədə mətnin üslubiyyatı tamamilə fərqli mühitə düşür: istəyir cümlədə sözlərin düzülüşü, istəyir ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin transformasiyaları, iltisəqi (aqqulitenativ) dildə yenidənqurmadan lazımı nəticəyə nail olmaq çətindir. Tərcümə praktikasında elementar bir qayda var ki, mətni, yəni onun cümlələrini tərcümə dilinin qanunauyğunluqlarına tabe etmədən, adi söz yığımindan başqa bir şeyə nail olmaq olmaz. Orijinala maksimum sadıqlıq adı altında təmsil olunmuş bu mətnlər əslində anlaşılmazlıq yaradır. Nümunə üçün Stendalin “Le Rouge et le Noir” (“Qırmızı və Qara”) romanından bir neçə epizoda nəzər salaq:

“Məntiqi və uzunmüddətli mühacirət çətinliklərinin köhnələ (?) bilmədiyi ağıla sahib Beranson yepiskopunun yetmiş beş yaşı vardı və on ildən sonra nə baş verəcəyi onu elə də maraqlandırmırdı”.

Belə epizodlar mütərcim Günel Mövludun uğurlu tərcümə tapıntılarına kölgə salmaya bilməz. Bir daha görünür ki, vasitəçi dilin “hökmranlığı” istər-istəməz özünü göstərir: “Mən bu Kruazenua kimi adamlarla necə də boz (?) bir həyat yaşamağa olacağam, – markiz onun əlindən tutub, kürsüsünə ötürəndən (?) bir saat sonra qız düşünürdü”. Kalka oxucunun gözünə girir: “boz həyat” rus variantındakı «серая жизнь». Burada hərfi tərcümədən əlavə “maraqsız”, “yeknəsək” sözünü yazmaq olardı. Cümlənin ikinci hissəsindəki “kürsüsünə ötürəndə” ifadəsində qrammatik xəta düzəldilsə belə, cümlənin üslubu yarıtmaz qalar.

Bədii tərcümədə vasitəçi dil amili ilə bağlı qaçılmaz qüsurları qeyd etməkdə niyyətimiz heç də bu nəcib işin xalqımıza, mədəniyyətimizə olan xeyirini heçə endirmək deyil. Bu, danılmaz həqiqətdir ki, vasitəçi dilin vasitəsi ilə edilmiş tərcümələr milli tərcüməçilik tariximizin ən mühüm və ən məhsuldar dövrünü əhatə edir. Tarixi gözərdi eləmək bağışlanılmazdır. Bütün qüsurları ilə bərabər, bu dövrün tərcümə ədəbiyyatı milli mədəniyyətimizi xeyli zənginləşdirmiş, ölkəmizin tərcüməçilik praktikasını xeyli artırmışdır. Həmin tərcümələr sahəsində Qərbin ən müxtəlif xalqlarının ədəbiyyat incəlikləri ilə yaxından tanış olan milyonlarla oxucumuz onların milli mədəniyyəti, adət və ənənələri barədə lazımi təsəvvürə malik olmuşlar.

Məhz bu tərcüməçilərin əməyi sayəsində XIX əsrin sonundan Azərbaycan milli teatr səhnəsində Şekspirin, Şillerin, R.Rollanın və digər dramaturqların əsərləri yüz minlərlə tamaşaçı alqışları altında təkrar-təkrar oynanılmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu möhtəşəm səhnə əsərlərinin mahiyyətini hamıdan qabaq yaxından duyan mütərcim-dramaturqlarımız və səhnə ustalarımız olmuşlar. Ə.Haqqverdiyevin, C.Cabbarlının, M.Məmmədovun, S.Rəhmanın və digərlərinin tərcümələri və quruluşları sayəsində Bakının, Şuşanın, Şəkinin, Gəncənin teatrları öz repertuarlarını nəzərəcərpəyərək dərəcə-dərəcə rəngarəng etmiş, böyük sənət ustalarının püxtələşməsində əsl sənət məktəbi olmuşdur. Tanınmış alman dilçisi, filosofu F.Şlegel yazırdı ki, dövrdən və yerindən asılı olmayaraq, səhnədə oynayan aktyorlar təkcə öz aralarında dialoqa girmirlər, onlar həmçinin tamaşaçı zalındakı tamaşaçılarla canlı təmasda olurlar. Azərbaycan tamaşaçısının bu xalqlarla, bu müxtəlif zamanlarla dialoqa girməsində xidməti olan hər kəs böyük ehtirama layiqdir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, orijinaldan edilmiş bəzi tərcümələrin özü də qüsursuz deyildir. Bəzən orada elə kobud səhvlərə rast gəlinir ki, mütərcimin həmin xalqın mədəniyyət tarixinə bələdçiliyi şübhə doğurur. Lakin vasitəçi dildən edilmiş elə kamil tərcümələr də var ki, onlar öz əhəmiyyətini, incə estetik duyumunu bu gün də lazımi səviyyədə saxlamışdır. Bunu bir neçə səbəbdən izah etmək olar. Birincisi, mütərcimin əldəki tərcümə olunmuş mətnlə yanaşı, digər variantları da nəzərdən keçirməsi, ikincisi, orijinalın dilini bilən mütəxəssislə məsləhətləşməsi, üçüncüsü isə onun fərdi yaradıcılıq istedadı, əsərin spesifik-milliyətçi, fərdi-müəllif incəliklərinə nüfuz etmək bacarığıdır. Məsələn, biz F.Şillerin “Qaçaq”dakı dialoqların tərcümə variantını oxuduqca, dahi alman müəllifinin romantik ifadə rəyihəsi ilə yanaşı, sanki böyük səhnə ustası M.Məmmədovun səhnədə təkrarsız səsinə eşidirik:

“Frans. Bizim arzu və meylimiz də həmişə bir olmuşdur! O, qızılgülü bütün çiçəklərdən artıq xoşlardı. Mənim üçün də qızılgüldən gözəl çiçək varmı!? O, musiqini sevirdi! Ey göylərin saysız ulduzları, siz ki şahidsiniz, gecələrin dərin sükutu içərisində klavesində inlətdiyin tellərin tərənnümünü siz nə qədər dinləmişiniz? Mənə nə üçün şübhə edirsən, Amaliya? Axı, bizim sevgimiz də bir vücuda, sənə, gözəl məxluq, sənə bağlanmışdır; əgər məhəbbət eynidirsə, bu məhəbbətin yuva saldığı ürəklər bənzəməyə bilirmi?”

Şekspiri Azərbaycan dilinə bir neçə dəfə tərcümə etmişlər. Lakin bütün bu tərcümələrin içində dahi Renessans şairinin poetik üslubunu hamıdan yaxşı duyan mütərcim-şair Tələt Əyyubov olmuşdur, baxmayaraq ki, o öz tərcüməsini vasitəçi mətnəndən etmişdir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, bir daha qeyd edək ki, vasitəçi dil müəyyən dövr üçün labüd fakt olmuşdur. Lakin tərcümədən tərcümə əvvəlki tərcüməçilərin buraxdığı xətalara təkrarlamasını və hətta onların sayının artmasını qaçılmaz edir. Sevindirici haldır ki, bu gün artıq orijinalın dilindən birbaşa tərcümə sahəsində çalışan milli kadrlarımız yetişmişdir. Lakin məlum olduğu kimi, dili bilmək hələ işin yarısıdır desək, yəqin ki, yanılmazdır. Gənc kadrlarımızın qarşısında duran ən önəmli məsələlərdən biri xüsusi linqvistik problemlərin öyrənilməsidir. Geniş ekstra-linqvistik aspektlərin dərinlən təhlili daima çalışmaq tələb edir.

Ədəbiyyat / References

1. Adam Mitskeviç. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006,
2. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Gənclik, 1969.
3. Sadıxov M.Z. Böyük inqilabçı şair. //Adam Mitskeviç. Krım sonetləri. – Bakı: Mütərcim, 1998.
4. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – Москва: Выс.школа, 1984.

К вопросу о языковом посредничестве в художественном переводе

Людмила Самедова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: lyudmila.samedova75@mail.ru

Резюме. В статье приводятся обширные сведения об известных ещё со средневековой литературы языковом и литературном посредничестве. По убеждениям исследователей, наличие языкового и литературного посредничества было вызвано объективными историческими причинами. Начиная со второго полугодия XIX века фактор авторства со всеми специфическими особенностями (национальными, индивидуальными) перешёл в одну из важных категорий художественного перевода. Поэтому с этого периода в истории национального переводоведения фактор литературного посредничества сменился фактором языкового посредничества, и это относится в основном к переводам западных авторов и народов СССР.

Известно, что в некоторых случаях переводчик обращается к языку-посреднику по причине неимения оригинала вообще. Например, тексты Библии или древние мифологические тексты. В таких случаях переводчик, проводя сопоставительный анализ различных вариантов древних переводов, естественно, прибегает к своей творческой интуиции. Одним из основных факторов удачного перевода является то, насколько тема переводимого произведения близка или даже сродни переводчику. Особо следует отметить, что язык-посредник неизбежный факт, присущий каждому времени.

В статье отмечается, что в случаях перевода из переведённого неизбежно могут повториться и даже увеличиться ошибки предыдущих переводчиков. Значит, основная задача, стоящая перед переводчиком, кроме хорошего знания языка, проведение глубокого анализа широких экстралингвистических аспектов, что требует постоянного изучения.

Ключевые слова: художественный перевод, язык-посредник, язык оригинала, переводчик, эстетические взгляды